

IBRAYIM YUSUPOV LIRIKASINDA TARIYP JANRI

Djangabaeva Hurliman Shingisbaevna

Ajiniyaz atindaqi Nokis mamleketlik pedagogika instituti, Nokis qalasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710548>

Dunya adabiyatında barliq dawirlerde ham adabiyattanıwdın ahmiyetli izertlew obykti bolıp kelgen janrlardıń biri bul tariyp yamasa maqtaw qosıqları. Oytkeni, adabiyat tariyxında azelden arnawlar, ullı waqıyalardı yamasa shaxslardı, ayrıqsha talantqa iye insanlardı, gózzallardı, watandı tariyplew, maqtaw dásturge aynalğan. Onın eń áyyemgi dárekleri antik grek ham rim adabiyatınan baslanğan. Pindar, Goracij sıyaqlı shayırlardıń usı janrdadı birqansha dóretpeleri búgingi kúnde de tariyp janrıń tiykarǵı túrlerine dárek sıpatında xızmet etpekte. Al, qaraqalpaq adabiyatında bul janrdıń qalıplesiwi ham birneshe túrde dóretiliwine qaraqalpaq xalqınıń milliy adabiy miyrasları, sonday-aq, túrkiy xalıqlar jazba estelikleri menen Shıǵıs adabiyatınıń úlgileri ayrıqsha tásir kórsetti. Bul maqalamızda qaraqalpaq poeziyasınıń úlken wákili I. Yusupov lirikasındaǵı tariyp qosıqlar, atap aytqanda, watan temasındaǵı tariypler haqqında sóz etemiz.

Shıǵıs ham túrkiy xalıqlar adabiyatında Batıs adabiyatındaǵı odaǵa mazmunı, kórkem maqseti jaǵınan uqsas qasida janrı orta ásirler adabiyatınan XX ásirge shekemgi aralıqta (ásirese, ózbek poeziyasında) qatań ólshemlerin, formaların saqlap kelgen. Qasidalar ótmishte: “Patshalar, ullı tariyxıy shaxslar, ullı tariyxıy waqıyalar, tábiyat kórinisleri, sharap, ıshqı-muhabbat, shayırdıń ózi jasaǵan ortalıqtan narazılıǵı yáki óz paziyletleri haqqında qasidalar” [Бобоев, 483] sıyaqlı birneshe hár qıylı mazmundaǵı túrlerge bólingen. Bul janr Shıǵıs klassikleri Hafız, Nawayı, Fizuliy ham t.b. dóretiliwshiligi arqalı XIX ásir qaraqalpaq adabiyatına da tásir etken. Ajiniyaz, Ótesh kibi klassiklerdiń tariypleri de Shıǵıs qasidasına mazmunı jaǵınan usas bolsa da, formalıq nızamları, ólshemleri jaǵınan tuwra kelmeydi. Qaraqalpaq adabiyatında tariyp janrı haqqında eń dáslepki ilimiy pikirler, kózqaraslar bildirgen f.i.d Q. Ayımbetov “Xalıq danalıǵı” kitabında tariyp janrıń saǵaları folklorlıq dóretpeler ekenin sóz etken bolsa [Айымбетов, 149-151], f.i.d, professor Q.Járimbetov XIX ásir qaraqalpaq lirikasına arnalğan miynetinde lirikalıq janrlar ishinde tariypti keltirip ótedi ham Ajiniyaz, Ótesh, Qazı Máwlik sıyaqlı shayırlardıń dóretiliwshiliginen mısallar keltiredi. Qaraqalpaq tariypiniń rawajlanıwında salmaqılı úles qosqan klassik adabiyat wákileri Shıǵıs qasidasınıń tematikasın, mazmunın, kórkem estetikalıq qásiyetlerin ǵana ózlestirip, kórkem formasın qaraqalpaq lirikasına engizbegenlikten, tariyptiń tiykarǵı saǵaları sıpatında folklorlıq úlgilerdi kórsetiw kerekligin atap ótip, Q. Ayımbetov pikirlerin qolap-quwatlaydı [Жәримбетов, 92].

Joqarida atap ótilgenindey qaraqalpaq lirikasınıń táriyp janrı Shıǵıs klassikalıq janrlarınıń qatań formalarından awlaq, formalıq erkin usılda jazıladı. Bul XX ásirge kelip ele de rawajlandı, tek qaraqalpaq lirikasında ǵana emes, al basqa túrkiy xalıqlar lirikasında hám, máseleń ózbek lirikasında qasidalar erkin usılda dóretile basladı. Bul haqqında professor T. Boboev: “Házirgi ózbek shayırları qasidanı xalqımızdı maqtawshı, watandı ullılawshı, ullı bayram kúnlerin jırlawshı janrǵa aynaldırdı. M. Shayxzada “Tashkentnama”, S. Akbariy “Meniń máhállem”, E. Waxidov “Ózbekim” hám t.b. jańa dáwir qasidashılıǵınıń ájayip úlgileri esaplanadı. Jańa qasidalarda dástúriy qasidaların bir qatar “temir nızamları” buzılıp, zamanǵa maslastırıldı, súwretlew imkaniyatları keńeytildi” [Boboev, 483] – dep házirgi ózbek lirikasında qasidanıń ózgesheliklerin atap ótedi.

Qaraqalpaq lirikasında táriyptiń rawajlanıw jolı hám XX ásir lirikamızdaǵı ornı haqqında professor Q. Járımbetov “XIX ásir shayırlarınıń dóretiwshiliginde táriyp janrınıń rawajlanǵanı sonshellı, onıń kórkemlik dástúrleri Qazı Máwlik, Seyfulǵabit Majitov, Ayapbergen Musaev, olardan sońǵı dáwirlerdiń shayırları Abbas Dabilov, Sadıq Nurımbetov, J. Aymurzaev, M. Daribaev, T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Qabulov hám t.b. poeziyasında salmaqlı orın iyeledi hám burınnan kiyatırǵan táriyp janrınıń jańa dáwirdegi tikkeley dawamı boldı” [Жәрімбетов, 92] – dep orınlı pikirlerdi bildirip ótken edi.

XX ásir qaraqalpaq lirikasınıń hár tárepleme rawajlanıwında tiykarǵı xızmetti atqarǵan I. Yusupov boldı. Ol Batıs hám Shıǵıs janrların ózlestiriw menen birge, olarǵa salıstırmalı túrde milliy janrlardıń rawajlanıwına da salmaqlı úles qostı. Solardıń biri qaraqalpaq lirikasındaǵı táriyp janrı edi. Shayır lirikasında tiykarınan watan, tuwǵan jerge arnalǵan maqtawlar hám ashıqlıq mazmundaǵı táriyplerdi jıyı ushıratıwǵa boladı. Onıń watan táriypi, tuwılǵan jeri Shımbay qalasına arnap “Tuwılǵan jer”, doslıq-tatıwlıq hám úlke gózzallıǵın jırlawshı “Ózbekstan”, ashıqlıq mazmundaǵı “Muxalles”, “Intizar saǵan”, tariyxımızdaǵı belgili insanlarǵa arnap “Ayt, sen, Ájiniyazdıń qosıqlarınan”, “Sahra búlbiline” hám t.b. táriyp janrında jazılǵan ájayip qosıqları bar. Shayırdıń watan, úlke gózzallıǵın sáwlelendiriwshi “Tuwılǵan jer” hám “Ózbekstan” táriyplerine talqı jasayıq. Shayırdıń “Ózbekstan” qosıǵı muxalles formasında, bes qatarlı bolıp, 1964-jılı jazılǵan. Qosıqta shayır tuwısqan xalıqlar doslıǵı, tatıwlıq, sonday-aq Ózbekstan úlkesiniń gózzal tábiyatın, tuwısqan xalıqlardıń keń peyilin, miynetkeshligin tolıp-tasıp jırlaydı. Mısalı:

Búlbil aytar: “ – usı bostan,
Meni tarttı ozal bastan,
Sol ushın da bir tınbastan,
Sayray-sayray esim keter,

Háwes artar onnan beter.”

Suw boyında májnún talı,
Sárhawızǵa shashın malıp,
Bir shiyrin oylarǵa talıp,
Láyli túskendey esine,
Telmirer ay sáwlesine [Юсупов, 121-122].

Qosıqta shayır Ózbekstan úlkesiniń gózzal tábiyatın, ózgesheligin ájayıp kórkem súwretlew quralları menen sáwlelendirgen. Muxalles dáslep bul úlkeniń janlı tábiyatı, onıń jemisleri, diyqan hám baǵmanlardıń miyneti menen jaratılǵan baǵlar, saylar, tereklerdi maqtawdan baslanadı. Lirikalıq qaharmannıń bul úlkege ıntıqlıǵı búlbildiń tilinen bayanlanıwdan baslanadı. Keltirilgen mısallardıń dáslepki shuwmaǵında metaforanıń janlandırıw usılı, yaǵnıy qus tilinen bayanlanıwı arqalı pikir ele de tásirli hám obrazlı shıqqan. Ekinshi shuwmaqta endi májnún tal janlandırıladı da, onıń usı úlke de ósip turǵanı ushın suwǵa ráhátlenip shashların malıwı, ayǵa ashıq bolıp telmiriwi Ózbekstan úlkesiniń tegin emesligin, tábiyatı sulıw hám teberik ekenligin kórkem pikirler menen jetkeriwde utımlı qollanılǵan. Ásirese, baǵ ishindegi júzimniń shirege más bolıwı, qárelilerdiń kóz súzip qarawı, anardıń jılwalanıwı insandı ózine tartıwı barlıǵı janlandırıwdıń ájayıp úlgileri. Sońǵı shuwmaqlarda bolsa úlkeniń táriypi sheksizligi, lirikalıq qaharmannıń súyispenshiligi, bul tuwısqan úlkege degen perzentlik muhabbatı hám doslıq, ıǵbal haqqında jırlap, sulıw juwmaq jasaydı.

Sonıńday ájayıp bostan,
Tawsıyıp etsem tawsalmaspan,
Perzentim dep qushaq ashqan,
Ózge emes, óz janımsań,
Gózzal Ózbekstanımsań!

Doslıq, baxıt, erik qushaǵı,
Turar mángi nurın shashıp,
Ishi kúygen duz jalasın,
Ómirimiz bar baǵı-bostan,
Saw bol, anam Ózbekstan! [Юсупов, 121-124].

Shayırdıń “Ózbekstan” muxallesi lirikamızdaǵı usı formada jazılǵan eń jaqsı muxalleslerden biri hám eń jaqsı táriyp qosıqlardan biri bolıp qaldı. I.Yusupovtıń watan, tuwılǵan jer haqqındaǵı eń jaqsı táriyp qosıǵı Shımbay qalasına arnalǵan. “Tuwǵan jer” qosıǵında watanǵa degen sheksiz muhabbat, onıń gózzallıǵı, ózgeshelikleri jırlanıwı qoyмай, lirikalıq qaharmannıń tuwılǵan jerge sadıqlıq, minnetdarshılıq, perzentlik

minneti haqqındağı kóz qaraları da sáwlelengen. Bul táriyp qosıgınıń kópshilik shuwmağı bes qatardan quralğan.

Aymalağan sen ayamsañ,
Tallı jağıslı sayamsañ,
Men qus bolsam, sen uyamsañ,
Awzımdağı márgiyamsañ,
Anam Shımbayımsañ meniń,
Kim saǵınbas tuwǵan jerin!

Nesiybeń mın jortsadağı,
Kóp jerge duz tartsadağı,
Dańq-mártebeń artsadağı,
Tuwǵan jer ushın balasań,
Oǵan bas iyip barasań [Юсупов, 131-132].

Qosıqta lirikalıq qaharmannın tuwılǵan jerge degen perzentlik muhabbatı tolıp-tasıp jurlanadı. Shayır tuwılǵan jerin, qalasın tek jaqsı kóriw, onı gózzal etip táriyplew menen sheklenbeydi, hárbir adamda tuwılǵan jerge degen súyishpenshilik, minnetdarshılıq hám perzentlik juwapkershilik sezimleri bar bolsa ǵana watan qádirlenetuǵını, insan barqulla tuwılǵan jerine tabınıp keletuǵınlıǵın kórkem qatarlar menen bayanlaydı. I.Yusupovtıń watan, tuwılǵan jerge arnalǵan táriypleri basqa táriyplerinen lirikalıq qaharmannın sezimleriniń tolıp-tasıp súwretleniwi, kórkem súwretlew quralları menen ózgeshelikke iye. Bul haqqında f.i.d Q.Orazımbetov: “Ibrayım Yusupov oqıwshılarına watandı súyip jasaw sezimlerin sińdirdi. Onıń shıǵarmalarında tuwılǵan jerge ayrıqsha muhabbat tuyǵıları beriledi... Shayırdıń bul baǵıttağı shıǵarmalarınıń jáne bir ózinshelik tamanı – olar ayrıqsha jedel menen, kóterińki ruwxta jazıladı. Olardı bir jóneliste oqıp shıǵıw múmkin emes hám bunnan keyin kókiregińdi kóterińkilik, maqtanısh sezimleri biyleydi. Shayırdıń watan haqqındağı qosıqlarında qaytalanbas teńewler, metaforalar shıǵarmalardıń tásirsheńlik kúshin jáne de arttıradı” [Оразымбетов, 252-253].

Juwmaqlap aytqanda I.Yusupov XX ásir qaraqalpaq lirikasında táriyp janrınıń ayrıqsha rawajlanıwına, onıń ráńbá-reń túrlerin dóretip ayrıqsha úles qostı. Shayırdıń watan, tuwılǵan jer temasındağı táriyp qosıqları kórkem forması, kórkem mazmunı menen basqa shayırlardıń táriypinen ózgeshelenip turadı. Biz mısalgá alǵan “Ózbekstan” hám “Tuwǵan jer” qosıqları biri muxalles formasındağı beslik, ekinshisi bes, altı hám ayırım shuwmaqları segiz qatardan turatuǵın qosıqlar bolıp, hár qıylı uyqaslarǵa, bántlerge qurılǵanlıǵı, kórkemlew qurallarınıń jıyı qollanıwı menen hám

usı formalıq izlenisler nátiyjesinde kórkem pikirdi anıq, sulıw etip jetkerip beriwı menen bahalı.

Ádebiyatlar:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: «Ўзбекистон». 2002.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
3. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: «Билим». 2004.
4. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
5. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. II томлық. II том. Нөкис: «Билим», 2018. Б. 252-253